

УДК 81-115'44'37:811.16'282

ББК 81.2-67

АРХАЇЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ ЯК ІНДИКАТОРИ ПРАМОВИ

НЕЧИТАЙЛО І. М.

Київський національний лінгвістичний університет

У запропонованій статті здійснено спробу інтерпретації даних лексико-семантичного та лінгвогеографічного дослідження праслов'янських рефлексів, представлених у давніх та сучасних мовах. Встановлено, що взаємовідношення між роз'єднаними та з'єднаними зонами поширення праслов'янських діалектизмів засвідчують зміни у складній системі діалектів та міграції етносів Палеославії. Ретроспективне порівняльно-історичне вивчення цього шару лексики дозволяє перейти на нову, лінгвоареальну парадигму в реконструкції прамовних станів.

Ключові слова: праслов'янські діалектизми, реконструкція прамовних станів, зони поширення діалектизмів, міграція етносів, лінгвоареальна парадигма.

The article deals with the attempt in interpretation the data of lexical, semantic, linguistic and geographic study of the Proto-Slavic reflexes in ancient and modern languages. There were established the correlation between disconnected and connected zones of distribution the Proto-Slavic dialectisms that indicate the changes in the complex system of dialects and ethnic groups' migration in Paleoslavia. The retrospective comparative and historical researches of this lexical layer make it possible to pass to the new, linguistic and areal paradigms in the reconstruction of proto-lingual states.

Key words: Proto-Slavic dialectisms, reconstruction of proto-lingual states, zones of distribution the dialectisms, ethnic groups' migration, linguistic and areal paradigms.

Система, за якою працюють сучасні славісти в галузі порівняльно-історичного і типологічного мовознавства, є сукупністю дій із подальшим виходом на чітко окреслене надзавдання. Активізовані протягом останніх десятиліть випуски етимологічних словників слов'янських мов, спроби виявити закономірні спільні риси у творенні мовних одиниць різних рівнів, укладання Загальнослов'янського лінгвістичного атласу є внесками у розв'язання численних проблем реконструкції праслов'янської мови, вирішення питання про локалізацію прабатьківщини слов'ян. На цьому шляху пріоритетними вважаються розшуки таких індикаторів прамовних станів, які б сприяли відтворенню не лише фонетичних, граматичних, семантико-словотвірних рис слов'янської прамови, але й могли сигналізувати про її діалектне розмаїття, напрямки міграційних потоків, контакти з неслов'янськими мовами. Такими показниками, на думку Р. В. Болдирєва, Ж. Ж. Варбот, Л. В. Куркіної, Ф. Славського, О. М. Трубачова, Ф. П. Філіна та ін., можуть бути вузькоареальні лексичні залишки прамови, якщо їх вивчати а) у сукупності різнорівневих характеристик і б) у загальнослов'янському міждіалектному просторі. Спостереження за розміщенням цих архаїчних одиниць, ретельне картографування будь-яких звукових рис, лексико-семантичних відтінків, обставин їхнього утворення і можливих модифікацій у їхній семантичній структурі – все це має підлягати ретельному аналізу й інтерпретації.

Запропоновані міркування звернені до теми, яку, поза сумнівом, можна віднести до найбільш актуальних серед тих, що стосуються реконструкції давніх слов'янських станів з опорою на пізні мовні факти.

Метою статті є реконструкція архаїчних діалектизмів як індикаторів прамови.

Така можливість з'явилася в результаті роботи над установленням корпусу праслов'янських діалектизмів (далі – ПД) – залишків лексики прамови, що в семантично припиненому стані до цього часу функціонують в окремих зонах слов'янства, визнаних як архаїчні (маргінальні).

У зв'язку з цим доречно навести зауваження О. М. Трубачова про необхідність найбільш повно описувати не монолітний фон, а більш ізольовані явища. Відібрані факти словника, незважаючи на свою невелику чисельність і уявну випадковість, мають певну доказову силу [13, с. 169].

У цьому дослідженні праслов'янських ексклюзивів ми спираємося на теорію праслов'янського діалектизму, більше півстоліття тому опрацьовану О. М. Трубачовим та Ф. П. Філіним протягом останніх десятиліть розвинуто Ж. Ж. Варбот, Л. Вергуною, Т. І. Вендіною, Л. В. Куркіною, В. А. Меркуловою, М. А. Осиповою, І. П. Петлювою, С. М. Толстою та ін. [3; 4; 5; 7; 8; 14]. У пропонованій праці етимологічну характеристику слов'янських діалектизмів висвітлено з орієнтацією переважно на досягнення Ф. Безлая, Е. Бернекера, Ж. Ж. Варбот, В. Георгієва, Р. Еккерта, В. В. Мартинова, В. Махека, О. С. Мельничука, Ф. Міклошича, Р. Олеша, П. Скока, Ф. Славського, О. М. Трубачова, М. Фасмера, Х. Шустер-Шевца та ін. [4; 9; 14; 15; 16; 18].

Розгляд семантичних перетворень праслов'янських ексклюзивів дасть змогу:

- виявити логіку їхнього виникнення та перебування на карті Славії;
- визначити імпульси і механізми, що лежать в основі семантичних процесів, пояснити їхню ієрархію у структурі слова;
- установити типологічно суттєві риси вказаних змін, притаманних тому чи іншому ареалу слов'янщини;
- реконструювати семантико-словотвірний інваріант, який міг би реалізуватися у тому чи іншому регіоні.

У статті ми спробували дещо розширити межі лінгвістичного матеріалу, залученого для окреслення проблеми ПД, та підкреслити ті її аспекти, які дотепер звучали, на наш погляд, недостатньо виразно. Обравши об'єктом дослідження ПД, представлені в різних ареалах слов'янських мов, та їхні позаслов'янські кореляти, у роботі поставлено такі завдання:

- класифікувати ПД за територіальною приналежністю;
- встановити структурно-генетичні типи формування та розвитку ПД у слов'янських мовах південного, західного та східного ареалів;
- простежити за варіативністю значень ПД нового часу;
- довести можливість використання даних семантичного словотворення для членування мікро- і макромовних територій та відтворення загальної картини диференціації мови праслов'ян.

Скажімо, схожі типи семантичного словотворення зустрічаються у південному ареалі Славії. Здатність мотивувати суфіксальне словотворення імені дії демонструє дієслово мовлення праслов. *bajiti за участі форманта *-dlo*. Результатом цього є праслов. *bajidlo, відображене у словен. bajilo, сер. р. “чаклунство, замовляння” (прекмур.) [18, т. I, с. 9; 19, т. I, с. 140].

Від дієслова впливу праслов. *melti з суфіксом *-dlo* сформовано слово тієї ж “процесуальної” групи праслов. *meldlo. Словенський іменник mlilo “помел” зі значним ступенем вірогідності належить до його сучасного континуанта [19, т. I, с. 591].

У східному регіоні дієслово мовлення праслов. *bajati, як і в ряді інших індоєвропейських мов, утворилося йотовою суфіксацією від індоєвроп. *bhāmi- [6, т. I, с. 157; 17, т. I, с. 139]. Воно мотивувало не лише ім'я дії на *-dlo* *bajidlo, а й ім'я діяча з суфіксом *-ja* *bajidlja. В українській мові рефлексом цього іменника вважається староукраїнське *баїля*, *байля* “знахарка, шептуха”, “чаклунка” (закарп.) [2, с. 10; 12, т. I, с. 50–51].

На особливу увагу заслуговують випадки міжареального поширення архаїзмів, формування семантичної структури яких здійснено схожими засобами. Це стосується сербсько-російських та хорватсько-російських діалектизмів, як, наприклад, рефлексів назви суб'єкта праслов. *bajadlo, що походить від того ж дієслова праслов. *bajati. Наприклад, у сучасних мовах зафіксовано його відповідники серб. *бајало*, чол. р. “чаклун”, босн. (XVI ст.) “посланник венеціанський”, російськ. діал. *бајяла*, чол. і жін. р., *бајялка*, жін. р. “те саме, що і говорун, розмовник”

(перм.) [10, т. I, с. 247; 11, т. 2, с. 167; 17, т. I, с. 137, 138; 20, т. I, с. 155]. Явище міжмовного та міждіалектного і – ширше – міжреального паралелізму в утворенні ПД примушує дослідника вийти за рамки однієї слов'янської мови або групи мов, спостерігати за кореляцією вузьколокальних одиниць як на територіях, зайнятих слов'янами, так і за поза їхніми межами.

Наприклад, від дієслова ушкодження праслов. *muliti утворився праслов'янський діалектизм із семантикою ознаки за дією праслов. *mulъ(јь). Словенська мова успадкувала його у вигляді словен. mŭli, -a, -o “комолий”, mŭla “комола корова” (білокран., резьян., доленськ.), mŭl, прикм. “безрогий”, а також mŭl, чол. р., mulj, чол. р. “безрогий віл”, mŭla “безрога коза”. На користь праслов'янської давнини даного прикметника говорить значна кількість похідних від нього слів із інших слов'янських мов: хорв. mulica, mulak, чол. р. “віл, ймовірно, безрогий”, словен. mŭlič “безрогий цап”, серб. мулица “безоста пшениця”, білор. мылаты “безрогий (про корову)”. Крім того, словенські назви комолих тварин зазвичай пов'язуються з литовськ. mŭlas і šmŭlas “комолий”, латиськ. mŭlis “комолий бик, віл”, mŭle “комола корова” [17, т. XX, с. 186–187].

Наявність позаслов'янських корелятивів дає підстави припустити існування у праслов'янську добу таких контактів слов'ян з іншими етносами, які можуть свідчити як про спільність їхнього існування, так і про більш раннє походження з однієї спільної праформи.

Безумовно, аналіз матеріалу з подібними властивостями передбачає застосування певних дослідницьких засобів. Визначити механізми семантичних перетворень у структурі дієслівних праслов допоміг компонентний аналіз. На основі синхронічного підходу є можливим здійснити зіставлення відповідників давніх дериватів у сучасних діалектах слов'янських мов. За допомогою зіставно-типологічного методу аналізується семантика лексичних одиниць у територіальній співвіднесеності. Застосування методу семантичних паралелей сприяло виявленню регулярності багатьох семантичних переходів та усталеності найменувань предметів за однією певною ознакою у випадках аналогічного зв'язку значень. При встановленні просторової локалізації семантико-словотвірних корелятивів допоміг лінгвогеографічний метод.

Помічено, що аналізовані лексичні елементи прамови належать до архаїчних периферійних зон слов'янських мов і, залишивши незмінними свої фонетичні, морфологічні й семантичні особливості, утворюють систему ПД. Праслов'янські локальні рефлекси сучасних південно-, західно- та східнослов'янських ареалів є сформованими на основі пізньопраслов'янських діалектів з розбіжностями (на рівні варіантів) в семантичних трансформаціях праслов. На цьому етапі виникає потреба у такому підході, який би міг синтезувати різнорівневі параметри дослідження явища праслов'янського діалектизму, тобто такі, що стосуються значенневих особливостей локалізмів з урахуванням їхньої територіальної належності.

Подальший розгляд системи ПД є неможливим без послідовного вивчення його структурно-генетичних характеристик, без постулювання інваріанта – своєрідної одиниці, яка б містила у собі всі основні ознаки своїх конкретних реалізацій. Так, на порядок денний виходить поняття структурно-генетичного типу.

Вважаємо, що семантико-словотвірна еволюція праслов'янської лексики різних ареалів Славії має особливості, об'єднані у структурно-генетичні типи – узагальнені за низкою ознак структури, що представлені в моделях ПД з їхніми закономірними зв'язками у діалектах слов'янських і неслов'янських мов.

Кожний діалектний ареал слов'янських мов представлено структурно-генетичними типами, а також тими, що поєднують діалектизми міжмовного і міждіалектного характеру. Типологічною рисою ПД є значення вихідних праслов'янських основ і характер семантичних змін у їхній структурі. Вихідні основи ПД репрезентують складні схеми семантико-словотвірної еволюції. Більшість семантичних зрушень у структурі, які мають переважно метонімічний характер, зумовлено їхньою лексико-семантичною належністю.

Наприклад, основними семантико-словотвірними моделями формування праслов'янських віддіслівних імен є такі: "дія → суб'єкт дії", "дія → інструмент дії", "дія → об'єкт дії", "дія → знаряддя дії", "дія → місце дії", "дія → ознака за дією", "дія – ім'я дії". Засобом варіювання значень ПД у сучасних діалектах є метонімічний перенос: "об'єкт – суб'єкт", "об'єкт – процес", "об'єкт – знаряддя", "місце – процес", "місце – суб'єкт", "ціле – частина".

Семантика локальної лексики праслов'янського віку на південнослов'янських територіях має однорідний характер, хоча певні окремі відмінності її семантичної структури належать до модифікаційного типу. До цих варіювань належать родо-видові розбіжності у значеннях назв рослин і знарядь дії, звуження – розширення значень, наслідки розгалуження значень вихідних основ. Відповідно до поширення одномовних та міжмовних ПД виявлено межі периферійних зон слов'янського Півдня: західноболгарські, південно-східні й південно-західні македонські, північні, південночорногорські і південногерцеговинські сербські, західні, південні й крайні північні хорватські та північні, західні й північно-західні словенські.

Структурно-генетичний тип Західної макрозони має специфічні риси в семантичному складі як мотивуючих, так і похідних основ. При спільності походження різні групи архаїчної лексики західнослов'янських діалектів демонструють семантичні модифікації, сформовані найвірогідніше ще за пізньопраслов'янської доби. Зонами, що містять переважну більшість архаїзмів, у чеській мові є острівні або крапкові ареали східних чеських, центрально- та східно-моравських і деяких лясських, зокрема середньоопавських, діалектів, у словацькій мові – середньоцентральної, північно- та середньозахідні діалекти, у польській – острівні ареали мазовецьких і крапчасті зони малопольських та великопольських говорів, а також шльонських говірок, у кашубсько-словінській – південні та західні зони. Міждіалектні зв'язки досліджуваних ПД, утворених у вказані способи, відбиваються чесько-словацькими, чесько-словацько-верхньолужицькими, польсько-кашубсько-словінськими ізоглосами.

Обмежена кількість паралелей західнослов'янських діалектизмів з позаслов'янськими (напр., балтійськими, германськими) дозволяє припустити, що їхнє формування належить до пізньопраслов'янського періоду, тобто до того часу, коли зв'язки протозахіднослов'янської діалектної групи з германцями та балтами припинили своє існування.

На Сході зонами поширення вказаних діалектизмів праслов'янського віку є 1) у російській мові – північно-західні (псковські, новгородські, ленінградські, олонецькі говірки), північно-центральної (вологодські, костромські, архангельські говірки) та північно-східні (пермські, вятські, свердловські, печорські говірки) з окремими відповідниками у середній частині Південного Сибіру та Забайкалля; 2) середньо- та західнополіські діалекти української мови, а також говори південно-західних діалектів переважно буковинської та закарпатської зон; 3) говори поліського діалекту білоруської мови, прикордонні з українськими, на лінії Дрогичин – Пінськ – Столін – Турів, та північно-західних діалектів, сконцентрованих навколо Гродно.

У плані міжмовних та міжрегіональних відповідностей семантико-словотвірних засобів утворення праслов'янської лексики чітко окреслюються закономірні зв'язки між різними територіями Славії. Вищий ступінь відповідностей спостерігається між південно- і східнослов'янськими діалектами, проміжною ланкою тут виступають діалекти чеської, словацької, польської та кашубської мов.

Лінгвогеографічна характеристика більшості розглянутих випадків утворення і поширення ПД свідчить про такий діалектний стан пізньопраслов'янської мови, коли протозахіднослов'янська група діалектів, зокрема на серболужицькій, словацькій і польській територіях, стала центром виходу міграційних потоків праслов'ян. На користь північних та західних західнослов'янських мовних утворень як стартових для племен, що прямували на південь і схід, свідчить ряд відповідників праслов'янських архаїзмів у балтійських (латиській, литовській) та кельтських (ірландська, галльська) мовах. Підтвердженням цієї гіпотези виступають давні мови (старослов'янська, сербсько- та русько-церковнослов'янська, давньоболгарська й давньосербська,

а також давньоруська), адже прадавня лексика в їхньому складі також знайшла відбитки поза межами слов'янського світу. Є також підстави вважати сфери поширення ПД південного та східного ареалів периферією вказаних переміщень і більш пізніми зонами слов'янської експансії.

Завдання синхронно-типологічного та порівняльного-історичного дослідження ПД є актуальним для всіх рівней – від фонетичного до граматичного, включаючи синтаксичний. Розв'язання цієї проблеми передбачає створення карт принципово нового типу, які повинні репрезентувати окремі фрагменти мовних систем слов'янських мов. У них буде узагальнено досвід слов'янської та європейської лінгвістичної географії і подано територіальну стратифікацію багатьох праслов'янських мовних явищ [5, с. 335]. Разом з даними інших дисциплін (історичними, етнографічними та археологічними) такі карти продемонструють матеріал для висновків про первинну територію, яку займали слов'яни, та їхнє поширення в різні зони та в різні епохи, про контакти слов'ян між собою та з іншими народами на обширних європейських територіях.

На початок ХХІ ст. завдяки картам поширення різнорівневих явищ у слов'янських мовах досягнуто значних успіхів у вивченні сучасного слов'янського діалектного континууму. У перспективі очікується напрацювання методів інтерпретації лінгвогеографічних відомостей, адже нанесені на карти рефлексії прамови в усіх їхніх різновидах вже виконують не просто ілюстративну функцію, а стають важливою теоретичною складовою порівняльно-історичної лінгвістики, дозволяють по-новому подивитися на діахронічну типологію слов'янських мов.

Порівняльно-історичні студії матеріалів локалізації ПД за структурно-генетичними типами дозволяє піднятися на новий лінгвоареальний рівень дослідження і впритул підійти до виконання поставленого Р. І. Аванесовим завдання [1, с. 13–15] зі створення лінгвістичної хроногеографії й моделювання хронопо-ізоглас прадавньої Славії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аванесов Р. И. К вопросам периодизации истории русского языка / Р. И. Аванесов // Славянское языкознание : материалы VII Международного съезда славистов / Доклады советской делегации. – М. : Наука, 1973. – С. 13–15.
2. Алмашій М. Русинсько-українсько-російський словник : біля 7000 слів / [ред. кол. М. Алмашій та ін.] / Научно-культурологічне Общество ім. А. Духновича, Общество карпатських русинів. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2001. – 153 с.
3. Варбот Ж. Ж. Связи значений и семантическая реконструкция в этимологии / Ж. Ж. Варбот // Wiener Slawistischer Jahrbuch. – 1992. – В. 38. – S. 233–241.
4. Варбот Ж. Ж. Славянская суффиксальная вариантность и реконструкция праславянской лексики / Ж. Ж. Варбот // Вопросы языкознания. – 1976. – № 6. – С. 32–49.
5. Вендина Т. И. К ареальной интерпретации лексических / словообразовательных диалектных карт / Т. И. Вендина // Исследования по славянской диалектологии. 5 : Актуальные проблемы славянской лингвогеографии / [отв. ред. Г. П. Клепикова]. – М. : Институт славяноведения РАН, 1998. – С. 320–337.
6. Етимологічний словник української мови : в 7 т. [уклад. О. С. Мельничук та ін.]. – К. : Вид-во “Наукова думка”, 1982. – Т. 1 : А–Г. – 634 с.
7. Куркина Л. В. Праславянские лексические диалектизмы южнославянских языков / Л. В. Куркина // Этимология. 1979. – М. : Наука, 1981. – С. 15–28.
8. Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений (Травы. Грибы. Ягоды) / Валентина Антоновна Меркулова. – М. : Наука, 1967. – 260 с.
9. Нечитайло І. М. Історія і типологія праслов'янських девербативів : [монографія] / Ірина Миколаївна Нечитайло. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. – 366 с.
10. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. – Београд : Српска Академија наука: Ин-т за српскохрватски језик, 1959–1978. – Књ.1. а–бог, 1959. – 694 с.

11. Словарь русских народных говоров / [глав. ред. Ф. П. Филин, ред. Ф. П. Сороколетов] // Академия Наук СССР. Институт русского языка. Словарный сектор. – Москва–Ленинград : Изд-во “Наука”, 1966. – Вып. 2 : Ба–Блазниться. – 316 с.
12. Тимченко Є. К. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / Євген Костянтинович Тимченко // НАН України, Українська Вільна Академія наук у США / [підгот. В. В. Німчук, Г. І. Лиса]. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Кн. 1. – 512 с.; 2003. – Кн. 2. – 512 с.
13. Трубачев О. Н. О составе праславянского словаря / О. Н. Трубачев // Славянское языкознание : материалы V Международного съезда славистов. – М. : Наука, 1963. – С. 159–197.
14. Трубачев О. Н. Регионализмы русской лексики на фоне учения о праславянском лексическом диалектизме / О. Н. Трубачев // Русская региональная лексика XI–XVII вв. – М. : Наука, 1987. – С. 17–28.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Макс Фасмер ; [пер. с нем. О. Н. Трубачева]. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1. – 576 с.; 1986. – Т. 2. – 672 с.; 1987. – Т. 3. – 832 с.; 1987. – Т. 4. – 864 с.
16. Эккерт Р. Праславянские диалектизмы среди именных основ на *-i* / Р. Эккерт // Исследования по славянским языкам : сб. ст. [в честь 60-летия проф. С. Б. Бернштейна]. – М. : Наука, 1971. – С. 486–496.
17. Этимологический словарь славянских языков : праславянский лексический фонд / [под. ред. члена-кор. АН СССР О. Н. Трубачева] / Академия Наук СССР. Институт русского языка. – М. : Изд-во “Наука”, 1974. – Вып. 1. – 238 с.
18. Bezljaj F. Etimoloski slovar slovenskega jezika / France Bezljaj. – Ljubljana : Slovenska Akademija Znanosti Inumetnosti. Inltitut za slovenski jezik, 1977. – Кн. 1 : А–J. – 235 s.
19. Pleteršnik M. Slovensko-nemški slovar / Maks Pleteršnik // Izdan na troške rajnega knezoškofa Antona Alojzija Wolfa. – Ljubljana : Knezoškobijstvo, 1894. – 1. del : А–О. – XVI + 883 s.
20. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / [red. О. Ђ. Daničić, J. Jedvaj i dr.] // Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti. – Zagreb : U knjižarnici L. Hartmana, 1880–1882. – D. 1 : А–[Češula]. – 960 s.

Дата надходження до редакції 29.05.2014